

Universiteit
Leiden
The Netherlands

De harde kern van de zaak

Lieshout, R.H.

Citation

Lieshout, R. H. (1989). De harde kern van de zaak. *Acta Politica*, 24: 1989(4), 461-482. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449745>

Version: Publisher's Version
License: [Leiden University Non-exclusive license](#)
Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449745>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

- Jong, J. de, 'Beleidsvorming, agendabouw en agendamanagement'. In: R. Hoppe (red.), *Trends in beleidsvormingstheorie en ontwerp*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1985.
- Kalma, P., *De illusie van de democratische staat*. Deventer: Kluwer 1982.
- Kleinnijenhuis, J., 'Oost-West volgens dagbladen en lezers'. In: *Acta Politica* 22: 293-310, 1987.
- Kleinnijenhuis, J., *Journalistieke informatieverwerking*, (1990?). Proefschrift te verdedigen aan de Vrije Universiteit.
- Klingemann, H.D., (red.), *Computerunterstützte Inhaltsanalyse in der empirischen Sozialforschung*. Frankfurt: Campus Verlag 1983.
- Korsten, A.F.A., *Het spraakmakende bestuur*. 's-Gravenhage: VUGA-uitgeverij 1979.
- Noomen, G.W., *Beweren en motiveren*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1977.
- Postman, N., *Wij amuseren ons kapot*. Houten: Het Wereldvenster 1986.
- Schelhaas, H., *De informatieplicht van de overheid*. Zwolle: Waanders 1979.
- Scholten, O., *Krant en democratie*. Amsterdam: VU-uitgeverij 1982.
- Scholten, O., en G. van der Veen, 'De Waarheid, een dagblad in verandering: een onderzoeksnotitie'. In: *Massacommunicatie* 12: 214-9, 1984.
- Scholten, O., 'Media, politiek en kiezers; over driebanden en de kunst van het ivoor draaien'. In: *Namens*, 4:1, 's-Gravenhage, SDU-uitgeverij 1989.
- Schönbach, K., 'The issues of the seventies: Computerunterstützte Inhaltsanalyse und die langfristige Beobachtung von Agenda-setting-Wirkungen der Massenmedien'. In: H.D. Klingemann (red.) (1983), *Computerunterstützte Inhaltsanalyse in der empirischen Sozialforschung*. Frankfurt, Campus Verlag 1983a.
- Schönbach, K., *Das unterschätzte Medium: politische Wirkungen von Presse und Fernsehen im Vergleich*. München: K.G. Saur 1983b.
- 't Veld, R.J. in, Interview in Trouw, 17 juni 1989.
- Vries, B. de, In: *Reporter*. Leiden, Mercurius Vakpers b.v., derde jaargang, september/oktober 1988.

Commentaar en discussie

De harde kern van de zaak

De centrale aannamen van de politieke economie en hun implicaties voor het leergedrag van individuen

R.H. Lieshout

1. Inleiding

In zijn beroemde opstel 'Falsification and the methodology of scientific research programmes' zet Imre Lakatos uiteen dat de ontwikkeling van de empirische wetenschap bestaat uit de opeenvolging van onderzoeksprogramma's met een voortdurend grotere empirische inhoud. Een bestaand onderzoeksprogramma wordt vervangen door een ander wanneer dit laatste dezelfde feiten verklaart als het bestaande programma en tevens nieuwe feiten voorspelt (feiten die het bestaande programma niet weet te voorspellen), welke voorspellingen enigermate zijn gecorroboereerd. Volgens Lakatos houdt de 'negatieve heuristiek' van de methodologie van onderzoeksprogramma's in dat de 'harde kern' van het onderzoeksprogramma – de centrale aannamen aan de hand waarvan wordt verklaard waarom de dingen zijn zoals ze zijn – niet ter discussie mag staan zolang het programma 'progressief' is (zolang het leidt tot nieuwe voorspellingen). Wanneer uit empirisch onderzoek zou blijken dat een voorspelling over waarneembare verschijnselen die met behulp van de harde kern is afgeleid, in tegenspraak is met een uitspraak over waargenomen verschijnselen, dan heeft dit geen consequenties voor de harde kern. In een dergelijke situatie vereist de 'positieve heuristiek' van de methodologie van onderzoeksprogramma's dat de onderzoeker die binnen het onderzoeksprogramma werkt, de taak op zich neemt gedurfder (dat wil zeggen: de empirische inhoud van het programma vergrotende) hypothesen op te stellen die deze inconsistentie opheffen.¹

Een prominent en oud onderzoeksprogramma binnen de sociale wetenschappen vormt dat van de politieke economie. Thomas Hobbes, Bernard Mandeville, David Hume, Adam Smith en Adam Ferguson kunnen als grondleggers van dit onderzoeksprogramma worden beschouwd. Het centrale gedachtegoed van de politieke economie is 'the principle of utili-

ty', het inzicht dat het individu tracht zijn nut te maximaliseren. De politieke economie is een vruchtbaar onderzoeksprogramma gebleken en nog altijd is er sprake van zowel een theoretische als een empirische, 'progressive problemshift': voortdurend worden nieuwe toepassingen ontdekt, die leiden tot voorspellingen van nieuwe feiten, die vervolgens worden gecorroboereerd.² Tegelijkertijd doet zich de laatste jaren de merkwaardige ontwikkeling voor dat niettegenstaande deze 'progressieve verschuiving van problemen' de harde kern van de politieke economie steeds meer ter discussie staat, waarbij tevens het nog veel merkwaardiger fenomeen zich voordoet dat veel van deze discussie het resultaat is van misverstanden die volgen uit het gegeven dat voor velen die werken binnen (en buiten, maar dat doet in dit verband niet ter zake) het onderzoeksprogramma, het onduidelijk is waaruit de harde kern van het programma nu zou bestaan.

Mijn oogmerk met dit opstel is een ontwikkeling op gang te brengen die zal leiden tot het beëindigen van deze, alleen al gezien de progressieve ontwikkeling van het politiek-economisch onderzoeksprogramma, vruchteloze discussie. In de volgende paragrafen zal ik uiteenzetten wat naar mijn idee de aannamen zijn die te zamen de harde kern van de politieke economie uitmaken en daarnaast trachten de belangrijkste misverstanden met betrekking tot deze aannamen uit de weg te ruimen. Het is mijn hoop dat een dergelijke uiteenzetting zal bijdragen tot een grotere duidelijkheid en een hernieuwde consensus met betrekking tot wat de harde kern vormt van het onderzoeksprogramma van de politieke economie, zodat in de toekomst de onderzoekers die binnen dit programma wensen te werken, hun tijd, creativiteit en energie weer kunnen steken in het bedenken en toetsen van steeds gedurfter hypothesen.

2. De harde kern

2.1 *Inleiding* – Voor de goede orde zal ik eerst uiterst kort en informeel aangeven wat in het vervolg te bezigen termen als 'axioma', 'assumptie', 'theoremata' en 'definitie' in het kader van mijn betoog betekenen.

Een *axioma* is strikt genomen een theoremata in een theorie (een stelsel van uitspraken) dat niet uit andere theoremata's van die theorie kan worden afgeleid. In dit opstel wil ik de term *axioma* reserveren voor de aanname waarin het verklaringsprincipe wordt neergelegd dat het theoretisch systeem als het ware in beweging zet en dat de relaties bepaalt tussen de elementen van de theorie.

De (existentiële) *assumpties* vallen in twee categorieën uiteen: die van plaats en die van tijd. In navolging van John Stuart Mill kan worden gesproken van *assumpties* van 'coexistence' en van 'succession': 'Every phenomenon is related... to some phenomena that coexist with it, and to some that have preceded and will follow'.³ Enerzijds zijn er *assumpties* aangaande de omgeving waarin het verklaringsprincipe, het 'mechanisme', zich bevindt op tijdstip t . Anderzijds zijn er *assumpties* met betrekking tot de ontwikkeling, de evolutie, die het te bestuderen systeem (mechanisme én omgeving) heeft doorgemaakt van tijdstip $t-n$ tot tijdstip t en zal doormaken van tijdstip t tot tijdstip $t+n$. De laatste klasse van *assumpties* geeft de theorie haar dynamisch karakter. Formeel gezien zijn *assumpties* ook *axioma's* – zij kunnen niet uit de theorie worden afgeleid en per slot van rekening moet het bestaan van iets of iemand ook worden aangenomen – maar doordat *assumpties* een andere functie hebben dan de vooronderstellingen die het verklaringsprincipe vormen, geef ik ze een andere naam.

Uit *axioma's* en *assumpties* kunnen *theoremata's* worden afgeleid, waaruit vervolgens weer andere *theoremata's* kunnen worden afgeleid. Deze afleidingen moeten uiteraard geldig zijn. In het vervolg zal ik enkele *theoremata's* formuleren waarbij de afleiding informeel zal geschieden. Wellicht dat naar het oordeel van sommigen het woord 'propositie' (dat wil zeggen: een uitspraak met waarheidswaarde) het informele karakter van de afleidingen beter tot uitdrukking zou brengen, maar dit is niet meer dan een kwestie van woorden. Wat me brengt tot de rol die *definities* in mijn betoog spelen. *Definities* kunnen niet meer zijn dan een nuttig steno. Met behulp van *definities* wordt het mogelijk de beschrijving van een complex van verschijnselen (eigenschappen) te vervangen door een enkel woord. Het enige wat hierbij van belang is, is dat men zich aan eenmaal ingevoerde *definities* houdt.⁴

2.2 *Het verklaringsprincipe* – Teneinde de werking van het verklaringsprincipe zo duidelijk mogelijk naar voren te brengen, veronderstel ik een systeem waarin slechts een enkel individu aanwezig is (overigens zal ik, teneinde verschillende implicaties van de 'harde kern' te verduidelijken, vanaf paragraaf 2.4 bij tijd en wijle deze *assumptie* laten varen, en uitgaan van een systeem met twee of meer individuen).

Definitie 1: Een systeem bestaat uit een verzameling elementen die op enigerlei wijze met elkaar samenhangen, dat wil zeggen: het gedrag of de toestand van ieder van de elementen wordt beïnvloed door het gedrag of de toestand van de andere elementen.

Definitie 2: Het individu is het enige element binnen een systeem dat in staat is

tot gedrag dat wordt geregeerd door het mechanisme zoals neergelegd in het axioma 1.

Definitie 3: De omgeving van het individu bestaat uit de overige elementen van het systeem (individuen of anderszins) waarvan het individu deel uitmaakt.

Assumptie 1: Slechts één van de elementen binnen het systeem onder beschouwing is in staat tot gedrag dat wordt geregeerd door het mechanisme zoals neergelegd in het axioma 1.

Definitie 4: Informatie, al datgene dat entropie vermindert (al datgene dat disorde en onzekerheid vermindert).

Een systeem verschaft informatie wanneer, en in de mate dat, het een zekere graad van orde of organisatie vertoont; wanneer de manier waarop de elementen zijn gerangschikt (geordend) niet de meest waarschijnlijke is. Is dit laatste wel het geval, dan is er sprake van maximale entropie binnen het systeem.⁵ Het gaat hierbij om de mate van organisatie, van orde, binnen het systeem. Wanneer ik me vervolgens richt op menselijke inzichten, dan zal in het licht van het bovenstaande duidelijk zijn dat het systeem van inzichten waarover een individu beschikt meer informatie bevat – dat wil zeggen: een grotere mate van orde of organisatie vertoont – naargelang de verbindingen tussen de verschillende elementen binnen dat systeem minder dubbelzinnig zijn, het systeem minder inconsistenties bevat en het minder onbeslisbare kwesties oplevert.

Axioma: Individueel gedrag omvat zowel openlijk gedrag, een verandering in de relatie van het individu met zijn omgeving, als verborgen gedrag, wat veranderingen inhoudt in de aard en het niveau van de informatie waarover het individu beschikt. Het bestaat uit het kiezen van een gedragsmogelijkheid uit een subjectief beschikbare verzameling van dergelijke mogelijkheden⁶; waarbij geldt dat naarmate het door het individu verwachte marginale nut van de uitkomst van een zekere gedragsmogelijkheid groter is, de waarschijnlijkheid toeneemt dat het individu deze gedragsmogelijkheid zal kiezen.⁷

Definitie 5: Het verwachte marginale nut van de uitkomst van een gedragsmogelijkheid is het door het individu verwachte marginale nut van de betreffende uitkomst, en van alle uitkomsten waartoe het verwacht deze uitkomst op haar beurt te leiden, vermenigvuldigd met de door het individu geschatte waarschijnlijkheid van deze uitkomsten.

Er kan slechts sprake zijn van gedrag als een individu over informatie be-

schikt, dat wil zeggen: in staat is te kiezen en kiezen is alleen mogelijk wanneer niet alle gedragsmogelijkheden even aantrekkelijk lijken. Anders gezegd: de waarschijnlijkheid dat een individu een bepaalde gedragsmogelijkheid zal kiezen, wordt voorondersteld evenredig te zijn met de balans van de verwachte kosten en baten die het individu aan deze mogelijkheid toekent en de balans van de verwachte kosten en baten van de andere, hem subjectief ter beschikking staande, gedragsmogelijkheden én de verwachte waarschijnlijkheid dat deze zich zullen voordoen.

Nuttigheden zijn *gepostuleerde entiteiten*, die de onderzoeker, degene die wil begrijpen waarom sociale en politieke processen zich ontwikkelen zoals zij zich ontwikkelen, gebruikt teneinde dit begrip te verkrijgen. Als zodanig zijn nuttigheden inderdaad: 'empty of empirical content'.⁸ Denkt u ook aan Jeremy Bentham's verdediging van 'the principle of utility': 'Is it susceptible of any direct proof? it should seem not: for that which is used to prove every thing else, cannot itself be proved: a chain of proofs must have their commencement somewhere. To give such proof is as impossible as it is needless'.⁹

Niet-vrijwillig gedrag valt ook onder het axioma. Het gegeven dat mensen vaak worden gedwongen op een bepaalde wijze te handelen, doordat iemand hen grote kosten in het vooruitzicht stelt wanneer ze niet op die wijze handelen (het betalen van 'protectie', of van belastingen, onder de dreiging met geweld) betekent niet dat degenen die hieraan worden onderworpen, 'geen keuze hadden', het betreft hier alleen een keuze die men graag had willen vermijden ('Hobson's choice').

Voor de goede orde: het axioma houdt *niet* in, dat het individu objectief rationeel zou handelen. Dit komt, omdat een theorie waarbij objectieve, of allesomvattende, rationaliteit zou worden voorondersteld en waarbij tevens zou worden voorondersteld, zoals ik in het axioma heb gedaan, dat een individu in staat zou zijn keuzen te maken, inconsistent zou zijn. Immers, het axioma van objectieve rationaliteit – de 'assumptie van alwetendheid', zoals Herbert Simon deze noemt¹⁰ – houdt in dat het individu zou kiezen op grond van volledige kennis van alle gevolgen van ieder van de betrokken gedragsmogelijkheden. Echter, de klasse 'gevolgen van een gedragsmogelijkheid' is in feite oneindig groot, wat impliceert dat een individu, dat zou wensen op een objectief rationele wijze te handelen, nimmer in staat zou zijn te kiezen. Druk bezig als het de rest van zijn korte leven zou zijn met het achterhalen van de gevolgen van de hem 'objectief' ter beschikking staande verzameling van gedragsmogelijkheden. Kortom: een dergelijk individu zou hetzelfde lot ten deel vallen als dat van de ezel van Buridan.¹¹ Nota bene: de beslissing voortaan op een objectief rationele wijze te willen handelen, zou op willekeurige gronden moeten

worden genomen! Denkt u ook aan Poppers conclusie, dat het irrationalisme noodzakelijk aan het rationalisme voorafgaat.¹² De assumptie van allesomvattende rationaliteit wordt overigens niet verworpen omdat deze in strijd zou zijn met de feiten. Een verworping op grond van dit argument leidt slechts tot een oneindige regressie. De assumptie wordt verworpen – en dit is wél een geldig argument – omdat deze samen met het axioma dat stelt dat individuen keuzen kunnen maken, leidt tot een inconsistent stelsel van uitspraken.

2.3 *Een natuurlijke omgeving* – Het gepostuleerde mechanisme is niet meer dan een formalisme. Een middel dat ons in staat stelt nuttigheden en (gedrags)waarschijnlijkheden met elkaar te verbinden. Als zodanig is het 'waar in alle mogelijke werelden'. Teneinde de theorie enige empirische inhoud te geven, voer ik nu een tweede assumptie in, waarin het individu wordt verondersteld te functioneren in een wereld die is onderworpen aan de wetten van de thermodynamica.

Volgens de thermodynamica vertegenwoordigt ieder natuurlijk systeem, zo ook de mens, een zekere hoeveelheid meer of minder georganiseerde energie. Verschillende vormen en soorten van materie vertegenwoordigen 'slechts' verschillende manieren waarop, of verschillen in de mate waarin, arbeidsvermogen kan zijn georganiseerd. Van de vier hoofdwetten van de thermodynamica zijn de eerste en tweede hoofdwet voor het begrijpen van sociale en politieke processen in het bijzonder van belang. De eerste stelt dat de totale hoeveelheid energie die in het universum aanwezig is, constant is. Energie wordt noch geproduceerd, noch vernietigd, doch omgezet. Vergelijkt u ook de uitspraak van de Amerikaanse econoom Thomas Sowell, die stelt dat: 'Although we speak loosely of "production", man neither creates nor destroys matter, but only transforms it – and the knowledge of how to make these transformations is a key economic factor'.¹³ Het verrichten van arbeid betekent het omzetten van energie en dit gebeurt door het vernietigen van de organisatie (de informatie) van andere systemen. Dit houdt enerzijds in, dat hoe beter een systeem is georganiseerd, hoe meer energie het bevat, en anderzijds, dat hoe beter een systeem is georganiseerd, des te beter het in staat is energie te onttrekken aan andere systemen.

De tweede hoofdwet van de thermodynamica stelt dat alle natuurlijke processen vergezeld gaan van een toename van entropie. De energetische efficiëntie van natuurlijke processen is altijd lager dan 1. De implicatie van beide hoofdwetten gezamenlijk is, dat een systeem zich slechts in stand kan houden door de organisatie van andere systemen te vernietigen en dat dit proces uiteindelijk moet leiden tot de vernietiging van de organisatie

van het systeem zelf.¹⁴ Overigens is dit bepaald geen recent inzicht. Ook Thomas Hobbes was zich hiervan bewust, zij het dat hij andere woorden gebruikte:

Ik stel daarom één eigenschap voorop die alle mensen gemeen hebben: een aanhoudende en rusteloze begeerte naar macht en nog meer macht, die pas eindigt met de dood. Dat dit zo is, komt niet omdat iedereen altijd hoopt op meer genot dan hij al heeft, of omdat mensen niet met een matige hoeveelheid macht tevreden kunnen zijn, maar omdat we de macht en de machtsmiddelen die voor een behoorlijk bestaan nodig zijn onmogelijk zeker kunnen stellen als we niet steeds meer macht verwerven.¹⁵

Welk gedrag het individu ook vertoont, of het nu waarneembaar gedrag betreft, of gedrag dat aan de waarneming onttrokken blijft (zoals het verwerken van informatie), het vereist het verrichten van arbeid (ook slapen vereist arbeid!).

Definitie 6: Arbeidsvermogen (energie), al datgene dat het mogelijk maakt een verandering te bewerkstelligen in de toestand van het systeem.

In het vervolg zal ik het, weliswaar neutrale, maar nogal gekunsteld klinkende woord 'arbeidsvermogen' niet meer gebruiken en in plaats daarvan het voor politicologen meer vertrouwde woord 'macht' gebruiken.

Assumptie 2: Het individu zal uit de hem subjectief ter beschikking staande verzameling gedragmogelijkheden de mogelijkheid kiezen met het grootste verwachte marginale nut in termen van macht; dat wil zeggen: het individu zal de gedragmogelijkheid kiezen waarvan het verwacht dat de verwezenlijking van de uitkomst van deze gedragmogelijkheid hem de grootste toevoeging zal opleveren aan zijn macht, vermenigvuldigd met de subjectief geschatte waarschijnlijkheid van deze uitkomst.

2.4 *De wet van Gossen* – Met behulp van de derde en vierde assumptie wordt een dynamisch, zo u wilt, historiserend element in de theorie geïntroduceerd. Wat in het verleden is gebeurd en wat in de toekomst lijkt te gebeuren heeft consequenties voor keuzen in het heden.

De derde assumptie betreft de befaamde 'Eerste Wet van Gossen'. Deze wet stelt dat bij een voortgaande bevrediging van de behoefte aan een zeker goed de toename van het totale nut die door iedere volgende eenheid van dat goed wordt bewerkstelligd voor het individu steeds kleiner zal worden, op zeker moment nul zal worden, en vervolgens zal leiden tot een steeds grotere afname van het totale nut.

Assumptie 3: Naargelang de verwezenlijking van de uitkomst van een zekere gedragmogelijkheid het individu in de periode $t-n$ meer heeft opgeleverd (in termen van macht), zal het marginale nut dat het individu op het tijdstip t toe-

kent aan het verwezenlijken van de uitkomst van deze gedragmogelijkheid op het tijdstip $t+n$, kleiner zijn en uiteindelijk negatief worden.

Tegelijkertijd wordt verondersteld dat het individu de hem subjectief ter beschikking staande gedragmogelijkheden in ieder geval voor een gedeelte lexicografisch ordent. Gekoppeld aan het axioma en de assumpties 2 en 3 houdt dit in dat het individu aan de bevrediging van bepaalde (eerste) levensbehoeften absolute prioriteit zal geven. De 'Wet van Engel', waarin wordt gesteld dat naarmate het inkomen van een huishouden stijgt, het percentage van dat inkomen dat wordt besteed aan voedsel afneemt, is hier een uiting van. Zoals Elster opmerkt: 'calories are lexicographically more important than taste'.¹⁶

Wanneer tevens wordt aangenomen dat gedragmogelijkheden tot op zekere hoogte lexicografisch zijn geordend, blijkt het klassieke model van de nutsmaximaliserende *homo economicus* qua implicaties in overeenstemming te zijn met het FS-model van 'Smith' van Howard Margolis. Met behulp van deze aanname kan dan worden beredeneerd dat – in de termen van het model van Margolis – 'Smith' (of: 'the referee inside Smith') pas zal besluiten enig deel van zijn macht ten gunste van 'G-Smith' aan te wenden wanneer naar zijn oordeel 'S-Smith' in voldoende mate aan zijn trekken is gekomen.¹⁷ Naarmate 's'-gedrag meer succesvol is geweest (in termen van macht), zal voor 'Smith' de waarde van W [$W = f(g/s)$] kleiner worden en bijgevolg zal de waarschijnlijkheid toenemen dat 'Smith' 'g'-gedrag zal vertonen: 'as income increases, the fraction of resources allocated to G-Smith increases'.¹⁸ Kortom, axioma en assumpties laten toe dat een individu altruïstisch gedrag vertoont. Dat wil zeggen, dat een individu een gedeelte van zijn macht, of, in het uiterste geval zijn gehele macht, ter beschikking stelt aan een ander individu, of een groep van individuen (zonder dat daar iets tegenover lijkt te staan).¹⁹ Tegelijkertijd impliceren zij echter, dat hoe langer een individu dergelijk gedrag ten toon zal spreiden, en hoe meer van zijn macht in het geding zal zijn, hoe onwaarschijnlijker het wordt dat het zal overleven.

2.5 Een voorkeur voor opportunisme – De vierde assumptie luidt:

Assumptie 4: Naarmate het individu op tijdstip t verwacht dat de verwezenlijking van de uitkomst van een zekere gedragmogelijkheid verder in de toekomst zal zijn gelegen (naargelang de tijd tussen t en $t+n$, het tijdstip waarop het individu verwacht dat de uitkomst gerealiseerd zal worden, langer zal zijn), zal het individu het marginale nut van deze uitkomst lager waarden en de waarschijnlijkheid lager schatten dat deze uitkomst zal worden verwezenlijkt.

Uit assumptie 4 kan worden afgeleid dat in een systeem met $2+n$ individuen waarin geen institutie aanwezig is die het naleven van (rechts)regels kan afdwingen, de waarschijnlijkheid toeneemt dat het individu het 'abstracte' belang van het handhaven van strikt universele rechtsregels ondergeschikt zal maken aan het 'concrete' belang van het vergroten van zijn macht. Uiteraard was ook David Hume bekend met de ongelijke strijd tussen een abstractie als 'de rechtsstaat' en de eisen van een 'gepassioneerde minderheid'. Hij onderkende dat individuen maar al te graag bereid zijn strikt universele rechtsregels, die een abstract doel dienen – zoals bij voorbeeld de regel dat individuen gelijk dienen te worden behandeld, ongeacht hun afkomst, taal, huidskleur of sekse – opzij te schuiven wanneer dit de betreffende individuen zo uitkomt. Juist, omdat de voordelen van het overtreden van een dergelijke rechtsregel in het heden zijn gelegen en de nadelen van de overtreding, de uiteindelijke ondermijning van de rechtsorde, in de toekomst. Hume merkt op:

All men are sensible of the necessity of justice to maintain peace and order; and all men are sensible of the necessity of peace and order for the maintenance of society. Yet, notwithstanding this strong and obvious necessity, such is the frailty or perverseness of our nature! it is impossible to keep men, faithfully and unerringly, in the paths of justice. Some extraordinary circumstances may happen, in which a man finds his interest to be more promoted by fraud or rapine, than hurt by the breach which his injustice makes in the social union. But more frequently, he is seduced from his great and important, but distant interests, by the allurements of present, though often very frivolous temptations. This great weakness is incurable in human nature.²⁰

Het individu is geneigd tot opportunisme. Het is om deze reden dat Joseph Schumpeter meent dat de onweerlegbare argumenten voor het kapitalisme door vrijwel niemand zullen worden geaccepteerd:

any pro-capitalist argument must rest on long-run considerations. In the short run, it is profits and inefficiencies that dominate the picture. In order to accept his lot, the leveler or the chartist of old would have had to comfort himself with hopes for his great-grandchildren. In order to identify himself with the capitalist system, the unemployed of today would have completely to forget his personal fate and the politician of today his personal ambition. The long-run interests of society are so entirely lodged with the upper strata of bourgeois society that it is perfectly natural for people to look upon them as the interests of that class only. For the masses, it is the short-run view that counts. Like Louis XV, they feel *après nous le déluge*, and from the standpoint of individualist utilitarianism they are of course being perfectly rational if they feel like that.²¹

Het individu consumeert liever dan dat het investeert. Het hangt van de omgeving af, óf, en in welke mate, het individu in staat zal zijn deze neiging te onderdrukken. Hoe stabiel, hoe voorspelbaarder de omgeving, des te zwaarder het individu zijn belangen op de langere termijn zal laten wegen.

Leergedrag

3.1 *Inleiding* – Wat nu volgt, behoort strikt genomen niet tot de harde kern van de politieke economie. Niettemin wil ik de implicaties van de centrale aannamen voor de wijze waarop individuen zich aanpassen aan hun omgeving in dit opstel aan de orde stellen, aangezien dit naar mijn idee kan bijdragen tot een beter begrip van de zaak. Het gaat me hierbij vooral om het inzicht dat het individu slechts door een proces van ‘trial-and-error’ kan leren welk gedrag bijdraagt tot het vergroten van zijn macht en dat bijgevolg de harde kern toestaat dat het individu gedrag vertoont dat, ‘objectief’ bezien, niet bijdraagt tot het vergroten van zijn macht en zelfs dat het individu volhardt in dergelijk ‘onsuccesvol’ gedrag (dit punt stipte ik al even aan bij mijn bespreking van de relatie tussen het FS-model en de wet van Gossen). Aan de hand van een bespreking van de voorwaarden waaronder het individu wel of niet, sneller of langzamer, zal leren van zijn fouten, hoop ik duidelijk te maken op welke wijze dergelijk ‘onsuccesvol’ gedrag geïmpliceerd is in de centrale aannamen van de politieke economie en onder welke omstandigheden de waarschijnlijkheid toeneemt dat het individu dit gedrag zal vertonen. Bovendien wil ik kort aandacht besteden aan de voorwaarden waaronder het individu, in de context van een systeem met 2 of meer individuen, nieuwe inzichten kan ontwikkelen.

3.2 *Macht en informatie*

Theorema 1: Het individu zal dan en alleen dan nieuwe zaken waarnemen, nieuwe inzichten verwerven, wanneer deze in verband staan met de informatie waarover het tot dan toe beschikt.

Dit theorema is in overeenstemming met de stelling dat alle waarnemingen, ‘theoretische’ waarnemingen zijn. Volgens het axioma moet dit wel zo zijn, omdat, indien er geen relatie zou kunnen worden gelegd tussen wat reeds bestaat en wat nieuw is, het individu op geen enkele wijze in staat zou zijn de waarde te bepalen van die nieuwe gegevens en inzichten. De kosten van het waarnemen of verwerven van deze ‘informatie’ zouden in zo’n geval oneindig hoog zijn.

Theorema 2: Het individu zal informatie beoordelen naar de mate dat het verwacht dat deze zal bijdragen tot het vergroten van zijn macht.

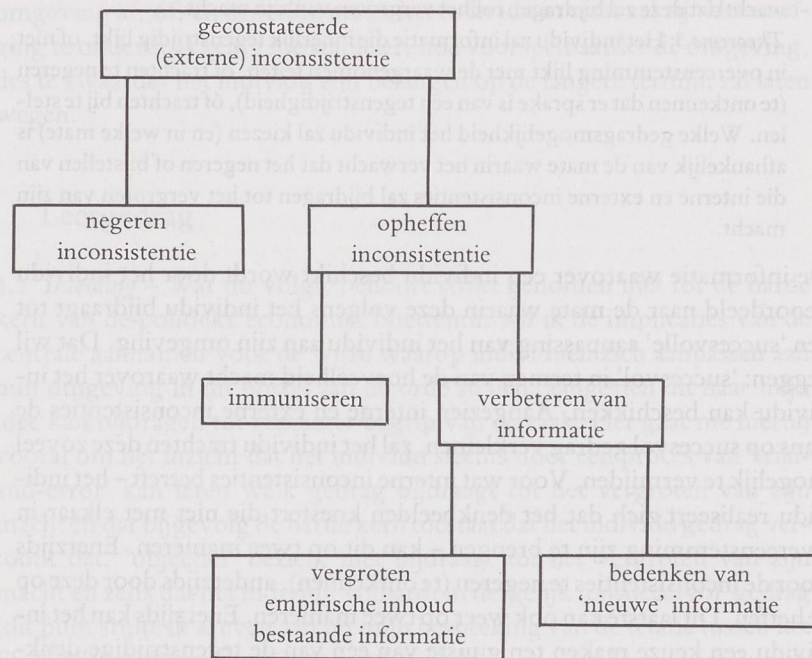
Theorema 3: Het individu zal informatie die innerlijk tegenstrijdig lijkt, of niet in overeenstemming lijkt met de waargenomen feiten, óf trachten te negeren (te ontkennen dat er sprake is van een tegenstrijdigheid), óf trachten bij te stellen. Welke gedragmogelijkheid het individu zal kiezen (en in welke mate) is afhankelijk van de mate waarin het verwacht dat het negeren of bijstellen van die interne en externe inconsistenties zal bijdragen tot het vergroten van zijn macht.

De informatie waarover een individu beschikt wordt door het individu beoordeeld naar de mate waarin deze volgens het individu bijdraagt tot een ‘succesvolle’ aanpassing van het individu aan zijn omgeving. Dat wil zeggen: ‘succesvol’ in termen van de hoeveelheid macht waarover het individu kan beschikken. Aangezien interne en externe inconsistenties de kans op succesvol gedrag verkleinen, zal het individu trachten deze zoveel mogelijk te vermijden. Voor wat interne inconsistenties betreft – het individu realiseert zich dat het denkbeelden koestert die niet met elkaar in overeenstemming zijn te brengen – kan dit op twee manieren. Enerzijds door de inconsistenties te negeren (te ontkennen), anderzijds door deze op te heffen. Dit laatste kan ook weer op twee manieren. Enerzijds kan het individu een keuze maken ten gunste van één van de tegenstrijdige denkbeelden en de andere verwerpen, anderzijds kan het op zoek gaan naar nieuwe inzichten die de tegenstrijdige denkbeelden ‘overstijgen’. Voor wat externe inconsistenties aangaat – het individu ontdekt dat zijn verwachtingen over de werkelijkheid niet in overeenstemming zijn met de waarneembare feiten – staan er voor het individu vier gedragmogelijkheden open (zie ook figuur 1). In de eerste plaats kan het de inconsistentie negeren. In de tweede plaats kan het individu proberen de bestaande informatie te ‘immuniseren’, dat wil zeggen: proberen deze te redden met behulp van ‘conventionalistische strategieën’ die het empirisch gehalte van de informatie doen afnemen. In de derde plaats kan het trachten de bestaande informatie te verbeteren door het gebruiken van conventionalistische strategieën die de empirische inhoud van die informatie vergroten.²² En in de vierde plaats, ten slotte, kan het individu proberen de bestaande informatie te vervangen door ‘betere’ informatie.

3.3 *Vijf factoren* – Het antwoord op de vraag of het individu gebleken inconsistenties zal opheffen of negeren (het wel of niet zal leren van zijn fouten) lijkt af te hangen van de volgende vijf factoren²³:

1. *De relevantie van de inconsistentie.* Betreft het zaken van vitaal belang, zaken die direct betrekking hebben op het dagelijks functioneren van het

Figuur 1

individu? Of betreft het 'ver-van-mijn-bed' kwesties of abstracte kennis? Naarmate het individu verwacht dat zijn macht door de ontdekte inconsistentie minder wordt bedreigd, neemt de waarschijnlijkheid toe dat het deze inconsistentie zal negeren. Naargelang het individu meent dat zijn macht meer in het geding is, wordt het waarschijnlijker dat het de inconsistentie zal trachten op te heffen; waarbij in het geval van een externe inconsistentie de kans dat het individu zal trachten deze op te heffen door de bestaande informatie te immuniseren, afneemt naarmate het individu meent dat zijn macht meer op het spel staat. Dit houdt onder andere in dat, wat het individu aangaat, de 'theorieën van alledag', om het zo maar eens te noemen, moeten kloppen, en dat het individu zich met betrekking tot 'ver-van-mijn-bed' kwesties en abstracte kennis in alle gemoedsrust de grootst mogelijke onzin laat aanleunen.

2. *De verwachte omvang van de alternatieve kosten die het opheffen of het negeren van de inconsistentie voor het individu met zich zal brengen.* Naarmate de verwachte kosten (in termen van macht, intellectuele inspanningen en beschikbare tijd) van het bijstellen van de inconsistent gebleken informatie groter zijn vergeleken met de verwachte kosten van het negeren van de in-

consistentie, neemt de waarschijnlijkheid toe dat het individu de inconsistentie zal negeren. Omgekeerd geldt dat naargelang de verwachte kosten van het bijstellen van de bestaande informatie geringer zijn vergeleken met de verwachte kosten van het negeren van de inconsistentie, het waarschijnlijker wordt dat het individu daartoe zal overgaan; waarbij geldt (in het geval van een externe inconsistentie) dat de kosten van het immuniseren van bestaande informatie minder zijn dan die van het verbeteren van de bestaande informatie.

3. *De hoeveelheid macht en informatie waarover het individu beschikt.* Naarmate het individu over minder macht en informatie beschikt, heeft het minder (cognitieve) middelen ter beschikking de inconsistent gebleken informatie bij te stellen. Hoe geringer de hoeveelheid macht en informatie waarover het individu kan beschikken, des te onwaarschijnlijker het wordt dat het individu zal verwachten dat het zal lonen te verzinnen hoe de inconsistentie op te heffen en dat het daadwerkelijk in staat zal zijn een oplossing voor dit probleem te bedenken.

4. *De hoeveelheid macht die het individu heeft geïnvesteerd in de inconsistent gebleken informatie (relatief aan de hoeveelheid macht waarover het individu beschikt).* Hoe meer een individu in een bepaald standpunt heeft geïnvesteerd, des te onwaarschijnlijker het wordt dat het bereid zal zijn dit standpunt op te geven in het geval dat het wordt geconfronteerd met mogelijke inconsistenties en deze onwaarschijnlijkheid wordt groter naarmate de hoeveelheid macht waarover het individu beschikt geringer is.

5. *De mate waarin de inconsistente informatie tot dan toe meer macht heeft opgeleverd (relatief aan de hoeveelheid macht waarover het individu beschikt).* Wanneer de inconsistent gebleken informatie het individu tot dan toe weinig heeft opgeleverd, dan zal het waarschijnlijk trachten deze bij te stellen (zolang het tenminste geen 'ver-van-mijn-bed kwestie' betreft); terwijl, omgekeerd, hoe meer deze heeft bijgedragen aan de totale macht van het individu, des te waarschijnlijker dat het individu de inconsistentie zal ontkennen.²⁴

Het zal duidelijk zijn dat deze factoren elkaar kunnen neutraliseren en versterken. Ik ben op het ogenblik echter niet in staat aan te geven welk gewicht aan ieder van de factoren in hun onderlinge wisselwerking zou moeten worden toegekend, al lijkt me de derde factor het belangrijkste. Voor het geval dat de factoren elkaar versterken, geldt het volgende theorema:

Theorema 4: Het nut van het negeren (ontkennen) van een inconsistentie zal

voor het individu toenemen naarmate het zal verwachten dat deze inconsistentie minder bedreigend zal zijn voor zijn machtspositie, de (alternatieve) kosten van het opheffen van de inconsistentie hoger zullen zijn vergeleken met die van het negeren van de inconsistentie, en de hoeveelheid macht en informatie die het ter beschikking heeft kleiner is; én naargelang het individu zal menen dat de reeds geïnvesteerde hoeveelheid macht in de inconsistentie gebleken 'theorie' groter is, en dat deze investering tot dan toe meer heeft bijgedragen tot zijn macht.

Terwijl, omgekeerd, het nut van het trachten een inconsistentie op te heffen voor het individu zal toenemen naargelang het zal verwachten dat deze inconsistentie meer bedreigend zal zijn voor zijn machtspositie, de (alternatieve) kosten van het opheffen van de inconsistentie kleiner zullen zijn vergeleken met die van het negeren van de inconsistentie, en de hoeveelheid macht en informatie waarover het beschikt groter is; én naarmate het individu zal menen dat de reeds geïnvesteerde hoeveelheid macht in de inconsistentie gebleken 'theorie' kleiner is, en deze investering tot dan toe minder heeft bijgedragen tot zijn macht.

3.4 *Het dictaat van de werkelijkheid* – Wanneer ik vervolgens inga op de relatie van het individu met zijn omgeving, zal duidelijk zijn dat het individu, wil het overleven, over 'goede' of 'juiste' informatie zal moeten beschikken over de omgeving waarin het zich bevindt. Het individu zal zich, wil het overleven, dienen aan te passen aan zijn omgeving – en aan de wetten waardoor deze wordt geregeerd – en niet andersom. Het individu zal zich moeten schikken naar het *dictaat van de werkelijkheid*. Het ontdekken hoe de omgeving in elkaar zit, is uiteraard een kwestie van leren. Het individu zal de hem subjectief ter beschikking staande informatie – op meer of minder gerichte wijze – 'toetsen' op haar bruikbaarheid zijn macht te vergroten. Het leren gebeurt door middel van een proces van 'trial and error'.²⁵ Waarbij geldt dat, naarmate dit proces van 'trial and error' zal leiden tot doorzichtiger en realistischer informatie, het individu zich 'rationeler' zal gaan gedragen. Vanzelfsprekend is dit proces van het aanpassen van de subjectief beschikbare informatie aan de omgeving (dit proces van 'error elimination', zoals Popper het noemt), onderworpen aan het mechanisme zoals geschetst in paragraaf 3.3.

Tevens valt gemakkelijk in te zien dat naarmate de omgeving voor het individu 'gunstiger' is, in de zin dat het individu zich minder inspanningen behoeft te getroosten om zich te kunnen handhaven, het waarschijnlijker wordt dat het individu 'willekeurig' gedrag zal (blijven) vertonen. Enigszins anders geformuleerd: naargelang het individu beter wordt beschermd tegen de gevolgen van zijn 'fouten' – die het resultaat zijn van verkeerde ideeën over hoe de wereld in elkaar zit – zal het individu makke-

lijker volharden in onsuccesvol gedrag. In een 'perfecte' wereld, een wereld waarin het individu geen enkele inspanning hoeft te doen om te overleven (een wereld die trouwens door de wetten van de thermodynamica wordt verboden), zou het individu niets leren. Adam Ferguson heeft dienaangaande opgemerkt, dat de mens:

is destined to learn, and his lot must have the severities of a school, not the pampering of sensuality and sloth. (...) If we attempt to conceive such a scene as the atheist contends would be required to evince the wisdom and goodness of God; a scene in which every desire were at once gratified without delay, difficulty or trouble; it is evident, that on such supposition the end of every active pursuit would be anticipated, exertion would be prevented, every faculty remain unemployed, and mind itself no more than a consciousness of languor, under an oppression of weariness, such as satiety and continued inoccupation are known to produce.²⁶

Op gelijke wijze zal duidelijk zijn dat het individu zich 'willekeuriger' zal gedragen – minder zal leren – naarmate de gevolgen van zijn gedrag voor het individu meer verborgen blijven. Tversky en Kahneman hebben in hun bekende artikel 'Rational choice and the framing of decisions' er terecht op gewezen dat een 'accurate and immediate feedback' een vereiste is voor effectief leren. Deze terugkoppeling ontbreekt echter wanneer de gevolgen van het gedrag pas na enige tijd zichtbaar worden, en/of kunnen worden afgewenteld op anderen en wanneer veranderingen in de omgeving ervoor zorgen dat de gevolgen van zijn gedrag voor het individu verborgen blijven.²⁷ Een fraaie verwoording van het inzicht dat het ontbreken van een directe terugkoppeling de waarschijnlijkheid van willekeurig gedrag doet toenemen, vindt u bij Schumpeter, wanneer hij tracht te verklaren waarom: 'Normally, the great political questions take their place in the psychic economy of the typical citizen with those leisure-hour interests that have not attained the rank of hobbies, and with the subjects of irresponsible conversation'. Dit komt volgens Schumpeter, omdat de burger lid is van:

an unworkable committee, the committee of the whole nation, and that is why he expends less disciplined effort on mastering a political problem than he expends on a game of bridge (...) It will help to clarify the point if we ask ourselves why so much more intelligence and clear-headedness show up at a bridge table than in, say, political discussion among non-politicians. At the bridge table we have a definite task; we have rules that discipline us; success and failure are clearly defined; and we are prevented from behaving irresponsibly because every mistake we make will not only immediately tell but also be immediately allocated to us. These conditions, by their failure to be fulfil-

led for the political behavior of the ordinary citizen, show why it is that in politics he lacks all the alertness and the judgment he may display in his profession.²⁸

Het gedrag van het individu is op ieder moment de resultante van een evolutionair proces. Het is altijd een fase in een dynamische ontwikkeling, waarin oorspronkelijk bestaande inzichten worden vervangen, aangepast, behouden of verbeterd, naargelang het individu meent dat deze inzichten bijdragen tot een succesvolle aanpassing van het individu aan zijn omgeving. Het zal duidelijk zijn dat, hoe stabiel – en derhalve, hoe voorspelbaarder – de omgeving zal zijn waarin het individu verkeert, des te waarschijnlijker het zal zijn dat een succesvolle aanpassing aan de omgeving daadwerkelijk zal plaatsvinden. Maar – en dit kan niet genoeg worden benadrukt – er is geen enkele garantie dat dit ook daadwerkelijk zal gebeuren. In dit verband wil ik erop wijzen, dat het nimmer een kwestie is van een ondubbelzinnige keuze voor het een en tegen het ander, maar altijd van het afwegen van meer van het een tegen minder van het ander. Een individu dat over veel macht beschikt, kan het zich permitteren ‘correcte’ informatie over zijn omgeving te verwerven, maar, omdat het zoveel macht heeft, heeft het er tegelijkertijd minder behoefte aan om dit te doen: het kan het zich makkelijker veroorloven zich willekeurig te gedragen. Terwijl, omgekeerd, een weinig machtig individu zich niet de tijd en de energie kan permitteren ‘correcte’ informatie over zijn omgeving te verwerven, terwijl het tegelijkertijd daar meer behoefte aan heeft: het kan het zich minder permitteren zich irrationeel te gedragen. Dit impliceert bovendien dat (wanneer ik de ‘historische’ factoren 4 en 5 uit paragraaf 3.3 buiten beschouwing laat) een relatief machteloos individu eerder in onsuccesvol gedrag zal volharden dan een relatief machtig individu.

3.5 *Het ontstaan van nieuwe inzichten* – Tot slot wil ik aandacht besteden aan de kwestie hoe, gegeven een systeem met één groep van individuen die elkaar kunnen beïnvloeden (bij voorbeeld de bewoners van een eiland), nieuwe theorieën over hoe de werkelijkheid in elkaar zou zitten, tot ontwikkeling kunnen komen. Het gaat me hierbij om het volgende. In een groep van individuen wordt het proces van ‘error elimination’ dat ieder individu afzonderlijk doormaakt, beïnvloed door de inzichten en gedragingen van de overige individuen in de groep. Het individuele leerproces wordt vergemakkelijkt doordat het individu zich kan richten naar de voorbeelden die door andere individuen in de groep worden gesteld. In het algemeen zal het individu daarbij trachten de denkbeelden en gedragingen over te nemen van de leden van de groep waarvan het meent dat

dezen zich met succes (in termen van macht) aan het dictaat van de werkelijkheid hebben weten aan te passen. Dit impliceert in het geval dat de omgeving stabiel is, een neiging tot gelijkvormigheid in ideeën en gedrag bij de ‘volwassen’ leden van de groep voor wat betreft de zaken die zij voor hun overleven van groot belang achten en deze neiging wordt sterker naarmate de betrokkenen menen dat die ideeën en dat gedrag in de strijd om het bestaan meer succesvol zijn gebleken. Afwijkende meningen en afwijkend gedrag hebben meestentijds betrekking op kwesties die door de leden van de groep van minder gewicht worden beschouwd.

Het bovenstaande houdt ook in dat de waarschijnlijkheid dat een individu afwijkende inzichten ontwikkelt over hoe de wereld in elkaar zit, toeneemt naarmate de periode langer is dat het, om welke reden dan ook (langdurige ziekte, geografische scheiding), weinig tot geen contact heeft met de overige leden van de groep. Hoe langer de periode van isolatie duurt, hoe waarschijnlijker dat een individu zelfstandig zal bedenken hoe zijn omgeving functioneert. Problemen ontstaan er vervolgens voor dit individu wanneer de scheiding wordt opgeheven en het afwijkend karakter van zijn ideeën duidelijk wordt. Het individu (en niet de groep!) staat dan voor de keuze zijn afwijkende inzichten aan te passen aan degene die overheersen in de groep, of vast te houden aan de eigen theorieën. Waar toe het individu besluit, hangt allereerst af van de lengte van de periode die het in relatieve afzondering heeft doorgebracht. Deze moet voldoende zijn voor het individu om te ontdekken dat de eigen inzichten blijken te kloppen, dat wil zeggen: dat deze een succesvolle aanpassing aan de omgeving mogelijk maken. Wordt aan deze voorwaarde niet voldaan, dan wordt het waarschijnlijker dat het individu de eigen theorieën laat vallen. Wordt deze voorwaarde wel vervuld, dan neemt de waarschijnlijkheid toe dat het individu vasthoudt aan zijn afwijkende ideeën. Een entrepreneur, iemand die meent te weten (terecht of onterecht, dát zal moeten blijken) hoe bepaalde zaken op een effectievere dan de bestaande wijze kunnen worden gecombineerd, is dan geboren. Waarbij geldt dat naarmate de scheiding langer heeft geduurd en de eigen inzichten het individu tijdens die scheiding meer hebben opgeleverd, het onwaarschijnlijker wordt dat het individu zijn inzichten zal aanpassen.

Noten

1. Zie: Lakatos en Musgrave (red.) (1970, 1974 ed.), 133-135. Dit impliceert dat ook als een onderzoeksprogramma progressief is, inconsistenties (anomalieën) niet mogen worden genegeerd. Het is de taak van de onderzoeker deze op te lossen

door het opstellen van gedurfdere hypothesen. Lukt dit laatste niet en kan de inconsistent gebleken hypothese slechts worden gered door het invoeren van ad hoc-assumpties die de empirische inhoud van het programma verkleinen, dan is er sprake van een degeneratie van het onderzoeksprogramma. Zie: Lakatos en Musgrave (red.) (1970, 1974 ed.), 143.

2. Zie: Lakatos en Musgrave (red.) (1970, 1974 ed.), 118.

3. Zie: Mill (1843, 1981 ed.), 323.

4. Zie: Popper (1971 ed.), II, 14.

5. Zie: Atkins (1988), 71-79 en Prigogine en Stengers (1984), 122-125.

6. Dit houdt in dat het individu in staat is de hem subjectief ter beschikking staande gedragmogelijkheden te ordenen. Dit veronderstelt de volgende assumpties, gegeven een verzameling S , bestaande uit gedragmogelijkheden b_1 , b_2 en b_3 :

a. *Reflexiviteit*: voor iedere mogelijkheid afzonderlijk geldt, dat deze ten minste zo goed is als zichzelf: $b_1 \leq b_1$;

b. *Compleetheid*: voor b_1 en b_2 geldt, dat b_1 wordt geprefereerd boven b_2 , of dat b_2 wordt geprefereerd boven b_1 , of dat b_1 in gelijke mate wordt geprefereerd als b_2 : $b_1 \leq b_2 \vee b_2 \leq b_1$;

c. *Transitiviteit*: voor b_1 , b_2 en b_3 geldt, dat indien b_1 wordt geprefereerd boven b_2 en indien b_2 wordt geprefereerd boven b_3 , dan wordt b_1 geprefereerd boven b_3 : $b_1 > b_2 \& b_2 > b_3 \rightarrow b_1 > b_3$.

Deze drie assumpties sluiten zowel volstrekt willekeurig als 'rationeel' gedrag in. In het laatste geval wordt tevens aangenomen dat de ordening van de subjectief beschikbare gedragmogelijkheden voor enige tijd stabiel ofwel consistent is.

Zie ook: Elster (1983), 6-9 en Elster (1979, 1984 ed.), 68-71.

7. Zie: De Vree (1983), 235-237. Het betreft hier overigens relatieve, of conditionele waarschijnlijkheid: de waarschijnlijkheid p dat een uitkomst a zich zal voordoen, gegeven b , is gelijk aan r :

$$p(a, b) = r \quad (0 \leq r \leq 1)$$

Ik zal het begrip waarschijnlijkheid gebruiken voor alles wat voldoet aan de axioma's van de waarschijnlijkheidstheorie. Dit is niet de plaats om uitgebreid in te gaan op de discussie aangaande de interpretatie van waarschijnlijkheid als 'subjectieve waarschijnlijkheid' (dat we spreken van de waarschijnlijkheid van een bepaalde uitkomst a reflecteert onze gebrekkige kennis: wanneer onze kennis van de wereld volledig zou zijn, dan zouden we a met zekerheid kunnen voorspellen) en als 'objectieve waarschijnlijkheid' (gegeven bepaalde omstandigheden, b , zal de waarschijnlijkheid van uitkomst a groter of kleiner worden). Ik wil volstaan met op te merken dat de onderzoeker bij het bestuderen van de werkelijkheid en bij het toetsen van voorspellingen die uit een empirische theorie kunnen worden afgeleid, het objectieve waarschijnlijkheidsbegrip behoort te hanteren. In de onderhavige theorie wordt aangenomen dat het individu, bewust of onbewust, het subjectieve waarschijnlijkheidsbegrip zal gebruiken, in de zin dat naarmate zijn verwachting dat uitkomst a zich zal voordoen in het verleden vaker is bewaarheid, het individu er sterker van overtuigd zal raken dat het dienaangaande over zekere ken-

nis beschikt. Met andere woorden: de door het individu geschatte waarschijnlijkheid van uitkomst a is niet constant en is gebaseerd op zijn ervaring.

Zie voor de axioma's van de waarschijnlijkheidstheorie, bij voorbeeld: Popper (1980 ed.), 332-333; zie voor een beschouwing over de subjectieve en objectieve interpretatie van waarschijnlijkheid: Popper (1983), 281-300.

8. Zie: Rosenberg (1976), 148.

9. Zie: Bentham (1982 ed.), 13; zie ook: Mill (1910 ed.), 32.

10. Zie: Simon (1957), 202-203.

11. Wanneer men zou aannemen dat het systeem 'gesloten' is en voor altijd gesloten zou blijven, dan zou men kunnen zeggen dat het aantal gevolgen van de verschillende gedragmogelijkheden uiteindelijk eindig is. Immers, uiteindelijk ontstaat er dan een situatie van maximale entropie, een situatie waarin geen enkele arbeid meer mogelijk is. Maar wat deze assumptie verder ook betekent – per slot van rekening moet het systeem nogal 'eindig' zijn, wil het individu ooit kunnen berekenen wat alle gevolgen van de betrokken gedragmogelijkheden zijn; én, zou een individu dat 'zeker' weet dat al zijn streven ijdel is, en juist op zo'n korte termijn, nog enige handeling willen verrichten? – feit blijft, dat deze zou moeten worden ingevoerd om de theorie weer consistent te doen zijn en met het scheermes van Ockham in de hand zal men aan de theorie de voorkeur dienen te geven, waarbij wordt uitgegaan van subjectieve rationaliteit.

12. Zie: Popper (1971 ed.), II, 228-231.

13. Zie: Sowell (1980), 47.

14. Vergelijk in dit verband het volgende citaat uit *Order out of chaos* van Prigogine en Stengers: 'The world is described as an engine in which heat is converted into motion only at the price of some irreversible waste and useless dissipation. Effect-producing differences in nature progressively diminish. The world uses up its differences as it goes, from one conversion to another and tends toward a final state of thermal equilibrium, 'heat death'. In accordance with Fourier's law, in the end there will no longer be any difference of temperature to produce a mechanical effect'. Zie: Prigogine en Stengers (1984), 111 en 115-116.

15. Zie: Hobbes (1985 ed.), 115. Shakespeare laat Koning Richard II verzuchten (*The tragedy of King Richard the Second*, V: 5):

Nor I, nor any man that but man is,
With nothing shall be pleased till he be eased
With being nothing.

16. Zie: Rawls (1971), 42-43, Elster (1979, 1984 ed.), 124-127, Elster (1983), 8-9, en in het bijzonder: Morgenstern (1972), 1178-1182.

17. Denk ook aan de constatering van Brian Barry dat: 'the poor cannot afford the luxury of collective action'. Barry citeert ter illustratie van zijn stelling de opmerking van G. Sjoborg dat: 'Where the primary concern of most persons is sheer survival, the horizons of expectation for these people are narrow indeed. In their incessant preoccupation with survival, the poor have little time or inclination for seeking to change the system'. Zie: Barry (1970, 1978 ed.), 34.

18. Zie: Margolis (1982), 38-41. De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat naar het

oordeel van Margolis de waarderatio G'/S' niet gedefinieerd mag worden in termen van de hulpbronnen waarover 'Smith' beschikt. Zijn 'darwiniaanse' argumentatie voor deze beslissing, namelijk dat groepen waarin individuen zich inzetten voor het groepsbelang, een grotere kans op succes zullen hebben in de strijd om het bestaan tussen groepen, dan groepen waarin individuen slechts oog hebben voor het eigenbelang, acht ik echter weinig overtuigend. Mijn grootste bezwaar is dat Margolis totaal veronachtzaamt dat het gewenste sociale doel 'het overleven van de groep/de soort' het ongedachte, onbedoelde bijproduct kan zijn van de pogingen van individuen zich zo succesvol mogelijk (in termen van macht) aan te passen aan hun omgeving. Een groep kan succesvol zijn in de strijd om het bestaan zonder dat ook maar een van de leden van die groep, om de woorden van Roland McKean te gebruiken, 's ochtends opstaat en zich afvraagt, 'what can I do today for Pareto optimality?' Ook Margolis is het slachtoffer geworden van de drogreden die stelt dat, zoals Russell Hardin deze formuleert in het voorwoord van zijn *Collective action: 'the problem of collective action in social contexts ... is the Prisoner's Dilemma writ large'*.

Aardig is het te realiseren dat Darwin werd geïnspireerd door het werk van Malthus en Adam Smith, die juist wél oog hadden voor de onbedoelde sociale repercussies van doelgericht individueel handelen.

Zie: Margolis (1982), 38 en 26-35, McKean (1965), 498 en Hardin (1982), xiii.

19. Zie: Hardin (1977), 13-14 en 26-27.

20. Zie: Hume (1985 ed.), 38, zie ook: Hume (1985 ed.), 474, Hume (1981 ed.), 477-501 en Barry (1986), 24-25 en 39.

21. Zie: Schumpeter (1942, 1976 ed.), 144-145. De reden op grond waarvan Auguste Comte de politieke economie afwijst als wetenschap kan als een ondersteuning van Schumpeters hypothese worden beschouwd. Volgens Comte heeft de politieke economie de neiging: 'to answer to all complaints that in the long run all classes, and especially the one most injured on the existing occasion, will enjoy a real and permanent satisfaction; a reply which will be regarded as derisive, as long as man's life is incapable of being indefinitely lengthened'. Geciteerd in: Hayek (1979 ed.), 351.

22. De term 'immuniseren' is van Hans Albert. Zie voor het begrip 'conventionalistische strategieën': Popper (1959, 1980 ed.), 82, Lakatos en Musgrave (red.) (1970, 1974 ed.), 100-101 en Lieshout (1984), 13-15.

23. Voor een eerdere, minder geslaagde poging, zie: Lieshout (1987), 331-333.

24. Tolstoy heeft dit idee als volgt verwoord: 'I know that most men - not only those considered clever, but, even those who are very clever and capable of understanding most difficult scientific, mathematical, or philosophic, problems - can seldom discern even the simplest and most obvious truth if it be such as obliges them to admit the falsity of conclusions they have formed, perhaps with much difficulty - conclusions of which they are proud, which they have taught to others, and on which they have build their lives'.

Zie: Tolstoy (1898, 1938 ed.), 218. Met dank aan T. Veenstra, die mij op dit citaat opmerkzaam maakte.

25. Zie bij voorbeeld: Popper (1982 ed.), 44-53.

26. Zie: Ferguson (1792), I, 177 en 178.

27. Zie: Hogarth en Reder (1987), 90.

28. Zie: Schumpeter (1942, 1976 ed.), 261.

Literatuur

- Atkins, P. W., *Energie en entropie. De tweede hoofdwet van de thermodynamica*, Maastricht 1988.
- Barry, Brian, *Sociologists, economists & democracy*, Londen 1978 ed., 1970.
- Barry, Norman, *On classical liberalism and libertarianism*, Basingstoke 1986.
- Bentham, Jeremy, *An introduction to the principles of morals and legislation*, Londen 1982 ed.
- De Vree, Johan K., The behavioral function: an inquiry into the relation between behavior and utility, in: *Theory and decision*, 15, 1983.
- Elster, Jon, *Ulysses and the sirens. Studies in rationality and irrationality*, Cambridge 1984 ed., 1979.
- Elster, Jon, *Sour grapes. Studies in the subversion of rationality*, Cambridge 1983.
- Ferguson, Adam, *Principles of moral and political science*, Edinburgh 1792.
- Hardin, Garrett, *The limits of altruism*, Bloomington 1977.
- Hayek, F. A., *The counter-revolution of science. Studies on the abuse of reason*, Indianapolis 1979 ed., 1952.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan*, Amsterdam 1985 ed.
- Hogarth, Robin M., en Melvin W. Reder (red.), *Rational choice. The contrast between economics and psychology*, Chicago 1987.
- Hume, David, *A treatise of human nature*, Londen 1981 ed.
- Hume, David, *Essays, moral, political and literary*, Indianapolis 1985 ed.
- Lakatos, Imre, en Alan Musgrave (red.), *Criticism and the growth of knowledge*, Cambridge 1974 ed., 1970.
- Lieshout, R.H., *Without making elaborate calculations for the future*, Enschede (diss.) 1984.
- Lieshout, R.H., Macht en waarheid. Een pleidooi voor en een beschouwing over de kansen op een empirische Bestuurskunde, in: *Bestuurswetenschappen*, 41, 1987.
- Margolis, Howard, *Selfishness, altruism and rationality*, Cambridge 1982.
- McKean, Roland N., The unseen hand in government, in: *American Economic Review*, LV, 1965.
- Mill, John Stuart, *A system of logic, ratiocinative and inductive*, Londen 1981 ed., 1843.
- Mill, John Stuart, *Utilitarianism, liberty, representative government*, Londen 1910 ed.
- Morgenstern, Oskar, Thirteen critical points in contemporary economic theory: an interpretation, in: *Journal of Economic Literature*, 10, 1972.
- Popper, Karl R., *The logic of scientific discovery*, Londen 1980 ed., 1959.

- Popper, Karl R., *The open society and its enemies*, II, Princeton 1971 ed.
 Popper, Karl R., *Unended quest*, Glasgow 1982 ed.
 Popper, Karl R., *Realism and the aim of science*, Londen 1983.
 Prigogine, Ilya, en Isabelle Stengers, *Order out of chaos*, Toronto 1984.
 Rawls, John, *A theory of justice*, Cambridge, Mass. 1971.
 Rosenberg, Alexander, *Microeconomic laws*, Pittsburgh 1976.
 Schumpeter, Joseph, *Capitalism, socialism and democracy*, New York 1976 ed., 1942.
 Simon, Herbert, *Models of man*, New York 1957.
 Sowell, Thomas, *Knowledge & decisions*, New York 1980.
 Tolstoy, Leo, *What is art? and essays on art*, Londen 1938 ed., 1898.

Boekbesprekingen

J. C. P. M. Vis, **Politiek & democratie, een inleiding; Politiek & democratie, lees- en werkboek; Politiek & democratie, docentenhandleiding**, Wolters-Noordhoff, Groningen 1988.

Misschien zijn politicologiedocenten aan Nederlandse universiteiten, hogescholen of andere opleidingen didactisch heel creatief en effectief, maar buiten collegezaal of klaslokaal blijkt daar weinig van. Inleidingen in en overzichten van het vakgebied voor beginnende studenten of voor een breder publiek zijn schaars, en zou men nog didactische eisen stellen, dan blijft er helemaal weinig over. Economen, sociologen, psychologen hebben een scala aan inleidende en populariserende teksten over hun disciplines geproduceerd of ten minste vertaald, maar politicologen moeten het anno 1988 doen met Hoogerwerfs *Politicologie, begrippen en problemen* uit 1972 en met een bundel Intermediair-artikelen uit 1976: *Kernthema's van de politicologie*.

J. Vis, vakdidacticus maatschappijleer in Groningen, had dus bij het schrijven van *Politiek & democratie, een inleiding* weinig steun aan voorwerk op dit gebied. Dat geldt minder voor het samen met deze inleiding als pakket uitgegeven leerlingboek voor HAVO/VWO en de daarbij behorende docentenhandleiding. Daar staat Vis' methode om politiek vanuit een politicologische optiek in het onderwijs aan de orde te stellen, naast enkele andere benaderingen, bij voorbeeld die van de Rotterdamse vakdidacticus en politicoloog Philippens met zijn *Politiek Prisma*, dat enkele jaren geleden ook bij Wolters-Noordhoff verscheen. Hoewel Vis' inleiding aan de ene kant en het leerlingboek en de docentenhandleiding aan de andere kant wat betreft vormgeving en titel eenheid suggereren is er, behalve een overlap in thema's, geen verband. In de docentenhandleiding wordt geen gebruik gemaakt van teksten uit de inleiding of zelfs maar daarnaar verwezen bij de bespreking van corresponderende onderwerpen. Dat is jammer, omdat een duidelijke samenhang de ondersteunende waarde van de handleiding nog had kunnen vergroten. In deze bespreking beperk ik me, op een enkele opmerking na, tot de inleiding.

Met dit boek wil de auteur, volgens het voorwoord, een publiek van WO- en HBO-studenten, onderwijzers, leraren maatschappijleer, leden van politieke par-